

พัฒนาการภูมิปัญญาอีสาน
จากความรู้พื้นบ้านสู่มรดกภูมิปัญญา
ทางวัฒนธรรม

โดย

เบญจวรรณ นาราสิทธิ์

สาขาวิชาอาณานิเวศศึกษา
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ได้รับทุนสนับสนุนการตีพิมพ์จาก ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมผู้นำโขง
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

คำนำ

อีสาน หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย เป็นดินแดนที่มีผู้คนอาศัยอยู่มาช้านาน มีภูมิรัฐที่สั่งสมถ่ายทอดต่อกันมา เป็นพื้นฐานให้กลุ่มคนต่างๆ ในท้องถิ่นสามารถดำรงชีพและปรับตัวกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม วัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัยมาได้ แม้ในช่วงก่อนทศวรรษ 2530 ภูมิรัฐเหล่านั้นอันอาจเรียกขานว่าเป็นระบบความรู้พื้นบ้าน มิได้เป็นที่ยอมรับหรือใส่ใจของกลุ่มคนที่ยึดถือองค์ความรู้สมัยใหม่มากนัก ทว่า การยอมรับในเชิงคุณค่าเพิ่มมากขึ้น พร้อมกับการเลือกสรร ประยุกต์ ดัดแปลง ภูมิรัฐเหล่านั้นเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต และเศรษฐกิจสังคมอีสาน ในฐานะ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” หรือภูมิปัญญาอีสาน นับจากทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา และปัจจุบันได้รับการจัดให้เป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Intangible cultural heritage-ICH) อันมีองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ ยูเนสโก (UNESCO) เป็นหน่วยงานหลักระดับโลกในการวางกรอบคิดและแนวทางการให้ความคุ้มครอง ซึ่งกระทรวงวัฒนธรรม ประเทศไทย กำหนดให้ใช้คำเรียกว่า “มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม” โดยได้ขึ้นทะเบียนภูมิปัญญาอีสานจำนวนหนึ่งแล้ว

ในฐานะผู้จัดการเรียนการสอนวิชา 418 212 ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน (Isan Intellectual History) ตั้งแต่ภาคปลาย ปีการศึกษา 2547 ถึงภาคปลาย ปีการศึกษา 2551 ที่คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยมีจุดมุ่งหมายให้นักศึกษาได้เรียนรู้พัฒนาการของวิถีชีวิต แนวความคิด โลกทัศน์และภูมิปัญญาที่มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของชาวอีสาน อันเกิดจากการปรับตัวในการดำรงชีวิตภายใต้สภาพแวดล้อมทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ-สังคม ที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผู้เขียนจึงได้ค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่เป็นภูมิปัญญาสำคัญของอีสาน เรื่อยมา และเคยจัดพิมพ์เอกสารประกอบการสอนเป็นหนังสือ *ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน* ในปี พ.ศ. 2552 จากนั้นจึงลาศึกษาต่อระดับปริญญาเอกและเมื่อกลับมาสอนอีกครั้งตั้งแต่ภาคต้น ปีการศึกษา 2558 ด้วยตระหนักในการเปลี่ยนแปลงอย่างน่าสนใจของภูมิปัญญาอีสานหลายอย่างภายใต้กระแสการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสินค้าทางวัฒนธรรม การปรับเปลี่ยนมุมมองจากระบบความรู้พื้นบ้านเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้หรือมรดกภูมิปัญญา

ทางวัฒนธรรม ผู้เขียนจึงได้ปรับโครงสร้างการจัดการเรียนการสอนในวิชานี้อีกครั้ง เพื่อวางแนวทางการเรียนรู้ของนักศึกษาให้ตระหนักถึงสถานะของ “ภูมิปัญญาอีสาน” ว่ามิได้เป็นเรื่องของ “ท้องถิ่น” เพียงลำพัง ทว่า มีแง่มุมที่ได้สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยและกระแสสังคมระดับโลกด้วย

ในเล่มนี้ แบ่งการนำเสนอเป็น 8 บท ได้แก่ บทที่ 1 ความหมายและคุณลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการวางพื้นฐานความเข้าใจร่วมกันต่อสิ่งที่ได้รับการหยิบยกมาศึกษาในฐานะภูมิปัญญาท้องถิ่นของอีสาน บทที่ 2 และ 3 เป็นบริบททางประวัติศาสตร์ของการสร้างสรรค์และพัฒนาภูมิปัญญาอีสานหลายอย่างที่ยังสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน แบ่งเป็นสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยล้านช้าง ซึ่งอีสานมีการเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ กับเมื่ออีสานเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติไทย อันเป็นช่วงเวลาที่ยุคอีสานมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและเข้มข้นกว่าในยุคสมัยก่อนหน้ามาก จากนั้น บทที่ 4-8 เป็นประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสานแต่ละด้าน จำแนกตามประเภทมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (ICH) ของยูเนสโก ได้แก่ (1) ด้านงานช่างฝีมือดั้งเดิม (2) ด้านความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล (3) ด้านแนวปฏิบัติทางสังคม พิธีกรรมและงานเทศกาล (4) ด้านศิลปะการแสดง (5) ด้านภาษาและวรรณกรรมพื้นบ้าน

ทั้งนี้ ในแต่ละด้านได้ยกตัวอย่างภูมิปัญญาเด่น 1-2 อย่าง เพื่อชี้ให้เห็นบทบาทหน้าที่ต่อสังคมอีสานในอดีตจากมุมมองของคนนอก (outsider view) ซึ่งใช้แนวทางการศึกษาเชิงวิชาการวิเคราะห์ข้อมูลจากคนใน (insider view) เป็นหลัก และแสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงภายใต้เงื่อนไขบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมอีสาน ในแต่ละช่วงเวลาจนถึงปัจจุบัน อันเป็นตัวอย่างและแนวทางการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาอีสานอื่นในด้านเดียวกันให้กับนักศึกษาได้นำไปใช้ในการศึกษาภูมิปัญญาอีสานที่สนใจต่อไป จึงเป็นข้อจำกัดของเนื้อหาในเล่มที่เน้นเฉพาะภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มคนพูดภาษาไทย-ลาว ไม่สามารถนำเสนอความหลากหลายในวิถีชีวิตของชาวอีสานที่อยู่ในกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ที่มีอยู่มากมายได้ กระนั้น หวังเป็นอย่างยิ่งว่าเนื้อหาเหล่านี้จะช่วยให้ผู้อ่านเกิดความสนใจในการศึกษาภูมิปัญญาอีสานอย่างเป็นระบบและมีแนวทางการตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลตามหลักฐานเชิงประจักษ์ต่อไป

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
บทที่ 1 ความหมายและคุณลักษณะของภูมิปัญญาอีสาน	1
1.1 ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น/ภูมิปัญญาอีสาน	2
1.2 คุณลักษณะสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น	5
1.3 พัฒนาการมุมมองของสังคมไทยต่อภูมิปัญญาอีสาน	10
1.4 แนวทางการศึกษาภูมิปัญญาอีสาน	22
บทที่ 2 พัฒนาการของชุมชนอีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยล้านช้าง	31
2.1 อีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์	34
2.2 อีสานสมัยวัฒนธรรมทวารวดี เจนละและเขมรเมืองพระนคร	42
2.3 อีสานสมัยวัฒนธรรมล้านช้าง	46
2.4 สรุปพื้นฐานทางสังคมวัฒนธรรมอีสานในอดีต	63
บทที่ 3 สังคมวัฒนธรรมอีสานในรัฐชาติไทย	69
3.1 อีสานยุคเศรษฐกิจยังชีพ: ก่อนทศวรรษ 2500	70
3.2 อีสานยุคพัฒนาสู่เศรษฐกิจทุนนิยม: ทศวรรษ 2500-2530	76
3.3 อีสานยุคโลกาภิวัตน์: ทศวรรษ 2530-ปัจจุบัน	79
บทที่ 4 ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสานด้านงานช่างฝีมือดั้งเดิม	89
4.1 นิยามของยูเนสโกและไทยว่าด้วย “งานช่างฝีมือดั้งเดิม”	90
4.2 พัฒนาการของงานช่างฝีมือดั้งเดิมอีสาน	94

สารบัญ (๓๑)

	หน้า
บทที่ 5 ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน	109
ด้านความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล	
5.1 นิยามของยูเนสโกและไทยว่าด้วย “ความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล”	110
5.2 พัฒนาการความเชื่อผีของอีสาน	113
5.3 พัฒนาการความรู้เรื่องการรักษาสุขภาพและหมอพื้นบ้านอีสาน	126
บทที่ 6 ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสานด้านแนวปฏิบัติทางสังคม	137
พิธีกรรมและงานเทศกาล	
6.1 นิยามของยูเนสโกและไทยว่าด้วย “แนวปฏิบัติทางสังคม พิธีกรรมและงานเทศกาล”	138
6.2 พัฒนาการของฮีตคอง	140
6.3 พัฒนาการของชะล้า	159
บทที่ 7 ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสานด้านศิลปะการแสดง	165
7.1 นิยามของยูเนสโกและไทยว่าด้วย “ศิลปะการแสดง”	166
7.2 พัฒนาการของหมอลำ	167
บทที่ 8 ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสานด้านภาษาและวรรณกรรมพื้นบ้าน	175
8.1 นิยามของยูเนสโกและไทยว่าด้วย “ภาษาและวรรณกรรมพื้นบ้าน”	176
8.2 พัฒนาการของอักษรอีสาน	179
8.3 พัฒนาการของวรรณกรรมพื้นบ้านอีสาน	187
บรรณานุกรม	201

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1.1 ประเภทของมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมตามข้อกำหนด ของยูเนสโกและไทย	19
ตารางที่ 1.2 ลำดับการเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาด้านการผลิตไหม (จากข้อมูลในบทที่ 4 บางส่วน)	28

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1.1	ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น 3
ภาพที่ 1.2	องค์ประกอบของชุมชน 5
ภาพที่ 1.3	ระดับความเป็นรูปธรรมและนามธรรมในภูมิปัญญาแต่ละประเภท 6
ภาพที่ 1.4	ทุ่งกุลาร้องไห้ยามแล้ง 11
ภาพที่ 1.5	ศิลปินแห่งชาติชาวอุบลฯ 10 ท่าน 13
ภาพที่ 1.6	แนวทางการทำความเข้าใจภูมิปัญญาอีสาน 23
ภาพที่ 2.1	แผนที่แสดงพื้นที่และลำน้ำในอีสาน 33
ภาพที่ 2.2-2.3	ภาพเขียนสีที่ผาแต้ม จ.อุบลฯ กลุ่มที่ 2 ผาแต้ม และกลุ่มที่ 4 ผาหมอน 35
ภาพที่ 2.4	ลูกกลิ้งดินเผา วัฒนธรรมบ้านเชียง จัดแสดงใน พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร 37
ภาพที่ 2.5	ตุ๊กตาดินเผารูปควาย วัฒนธรรมบ้านเชียง จัดแสดงใน พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร 38
ภาพที่ 2.6	กลองมโหระทึกในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุบลราชธานี 39
ภาพที่ 2.7	ประติมากรรมกบหน้ากลองมโหระทึก 39
ภาพที่ 2.8	ภาพคนใส่ขนนกเป่าแคนและฟ้อนจากข้างกลองมโหระทึก 41
ภาพที่ 2.9	หอโองเจ้าเมืองอุบล สมัยรัชกาลที่ 5 51
ภาพที่ 2.10	เมรุพิพิธเจ้านายเมืองอุบลราชธานี 51
ภาพที่ 2.11	พิธีเลี้ยงหลักบ้านต่อเนื่องจากบุญซำฮะ 55
ภาพที่ 2.12	ขอลอ 55
ภาพที่ 2.13-2.15	ตัวอย่างบ้านแบบต่างๆ 56
ภาพที่ 2.16-2.17	องค์ประกอบของสิมโปรงและตัวอย่างสิมโปรง วัดโพธิ์พัฒนาราม อ.คำม่วง จ.กาฬสินธุ์ 57
ภาพที่ 2.18-2.19	องค์ประกอบของสิมทึบและตัวอย่างสิมทึบวัดศรีฐาน บ้านหนาด อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด 57

สารบัญภาพ (ต่อ)

	หน้า	
ภาพที่ 2.20	กำเนิดมนุษย์ตามตำนานน้ำเต้าปุง	63
ภาพที่ 2.21	ปกหนังสืออุรังคธาตุจัดพิมพ์ พ.ศ. 2483 กับสองพระธาตุสำคัญในตำนาน	63
ภาพที่ 2.22	การห่อคัมภีร์ไบเบิล	67
ภาพที่ 2.23	สุปแต่้ม วัดสวนวนนารี อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น	67
ภาพที่ 3.1	แรงงานที่ถูกเกณฑ์สมัยต้นรัตนโกสินทร์	72
ภาพที่ 3.2	การประชุมสมุหเทศาภิบาลสมัยรัชกาลที่ 5	72
ภาพที่ 3.3	ภาพวาดการเดินทางด้วยกองเกวียนในอดีต	75
ภาพที่ 3.4	ป้ายประชาสัมพันธ์งานภูไทโลก ครั้งที่ 6	80
ภาพที่ 3.5	เวียดนามอนุสรณ์ในนครพนม	81
ภาพที่ 3.6-3.7	สมัชชาคนจนกับการเรียกร้องสิทธิทางการเมือง	81
ภาพที่ 3.8-3.9	การทูปไหปลาแดก และพิธีสืบชะตาแม่น้ำ เพื่อเป็นส่วนหนึ่ง ของการเรียกร้องรัฐบาลให้แก้ไขปัญหาเขื่อนขนาดใหญ่	82
ภาพที่ 3.10	หมอลำดั้งเดิม	83
ภาพที่ 3.11	หมอลำชิงยุคโลกาภิวัตน์	83
ภาพที่ 3.12-3.13	ป้ายแสดงจุดยืนที่แตกต่างกันต่อกรณีพิพาท ปราสาทพระวิหาร ระหว่างปี พ.ศ. 2552	84
ภาพที่ 3.14-3.15	ผลผลิตเกษตรอินทรีย์เพื่อการส่งออกจากเครือข่าย เกษตรกรผู้ปลูกข้าวในอีสาน	86
ภาพที่ 4.1-4.2	เครื่องทองเหลืองบ้านปะอ่าว และ ซ้องบ้านทรายมูล จ.อุบลฯ	92
ภาพที่ 4.3-4.4	ประเก้อมสุรินทร์ เกวียนสลักลาย	92
ภาพที่ 4.5	เรือนอีสาน	93
ภาพที่ 4.6-4.7	ปราสาทผึ้งทรงพระธาตุ และทรงหอผี	94
ภาพที่ 4.9	จ๋อกับหนอนไหมที่เข้าฝักแล้ว และกระดั่งเลี้ยงไหม	97

สารบัญภาพ (ต่อ)

	หน้า
ภาพที่ 5.1-5.2	คชศาสตร์ชาวกูย 112
ภาพที่ 5.3	ตัวอย่างศาลปู่ตาและพิธีเลี้ยงปู่ตาที่บ้านปากคันทู อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ 117
ภาพที่ 5.4	ชาวบ้านห้วยม่วง จ.เลย นิมนต์พระมาทำพิธีจับปอบ 120
ภาพที่ 5.5	ตัวอย่างการปกป้องคนที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นปอบ โดยตัวแทนรัฐสมัยใหม่ (ตำรวจ) 122
ภาพที่ 5.6	ตัวอย่างหมอลำผีฟ้าทำพิธีในบ้านผู้ป่วย 125
ภาพที่ 6.1	การแห่ผ้าผะเหวด 144
ภาพที่ 6.2	ชาวบ้านแต่งกายในขบวนแห่เซิ้งบั้งไฟสมัยรัชกาลที่ 5 146
ภาพที่ 6.3	แห่ปราสาทผึ้งและเทียนพรรษา เมืองอุบล สมัยรัชกาลที่ 5 148
ภาพที่ 6.4	โปสเตอร์ประชาสัมพันธ์งานสี่ฐานเฟสติวล “บุญสมมาบูชาน้ำ” 155
ภาพที่ 6.5	โปสเตอร์ประชาสัมพันธ์งาน “บุญข้าวเจ้าเลนไทน” 156
ภาพที่ 7.1	หมอลำดั้งเดิม 170
ภาพที่ 7.2	หมอลำชิงช่วงแรก 170
ภาพที่ 7.3	การเล่น “แอ่วลาว-เป่าแคน” ในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 4 171
ภาพที่ 8.1	วิวัฒนาการอักษรไทย 179
ภาพที่ 8.2	แบบอักษรปัลลวะ 180
ภาพที่ 8.3	แบบอักษรขอมโบราณ 181
ภาพที่ 8.4	แบบอักษรธรรมอีสาน 181
ภาพที่ 8.5	แบบอักษรไทยน้อย 182
ภาพที่ 8.6	การจารใบลาน 183
ภาพที่ 8.7	การห่อคัมภีร์ใบลาน 183
ภาพที่ 8.8	ตัวอย่างอักษรไทยน้อย ที่มีการจัดพิมพ์เป็นเอกสาร พร้อมปริวรรตเป็นภาษาไทยกลาง 187